

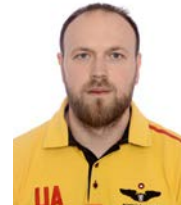
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 349.23

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.14>

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КОНЦЕПТІВ «РИНКУ» Й «СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ» В ПОСТТОТАЛІТАРНОМУ ПРАВОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Кропивницький Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук

У статті досліджуються сутнісні й аксіологічні параметри концептів «ринку» й «соціальної держави» (яке в правовій і соціологічній літературі починає витісняти термін «державна загального добробуту» з огляду на більш потужний евристичний потенціал) у правовому полі загалом і посттоталітарній правовій свідомості громадян України зокрема. Сучасна ідея соціального прогресу в правовій системі базується на постулатах поведінкової економіки Данієла Канемана (Daniel Kahneman) й Амоса Тверські (Amos Tversky), глибокому усвідомленні «парадоксу наслідків» Макса Вебера (Max Weber), традиційному прославленні «невидимої руки» Адама Сміта (Adam Smith) й вірі в циклічну реінкарнацію режимів *laissez-faire* в Європі та *free hands* у Сполучених Штатах Америки.

Доведено, що правовий реверс посттоталітарної України в бік спрощеного раціонального порядку загрожує деградацією правової системи й правозастосовної практики в Україні до рівня здискредитованих ідеологем радянських «соціалістичних цінностей». Більш глибокі наслідки, ніж деформація логіки правової сфери, «клієнтизація» громадян, виявляються на рівні приватно-правових стосунків, адже за умов тотальної залежності громадян від держави остання не може забезпечити «кожному за потребою» з огляду на завжди наявну обмеженість ресурсу. Відповідно, розгортаються процеси «атомізації» соціуму, відсутність передумов солідарної взаємодії унеможлиблює ефективний вплив правових норм на регулювання доступу до обмеженого джерела соціальних благ.

Досягнуто висновку, що справжній, а не декларативний відхід від патерналістської (державно-опікунської) парадигми та дискурсу панування як у нормативно-правовому полі соціального захисту, так і на загальному концептуальному рівні можливий лише за умови повноцінної інтеграції в правовий дизайн України концепту «ринку» як філософсько-правової категорії з паралельним очищенням іншого концепту – «соціальної держави» - від рудиментарних нашарувань здискредитованих соціалістичних цінностей радянського зразка (коли досі на рівні масової правосвідомості «соціальна» й «соціалістична» держави є ледь не тотожними поняттями).

Ключові слова: дискурс панування, інклюзивні інститути, євроатлантична інтеграція, неопатерналізм, соціальне забезпечення, ринкова економіка.

Kropyvnytskyi Mykola. The dynamics of the development of the concepts of "market" and "welfare state" in the post-totalitarian legal field of Ukraine: current challenges and prospects in the context of Euro-Atlantic integration

The article examines the essential and axiological parameters of the concepts of "market" and "social state" (which in the legal and sociological literature begins to supplant the term "welfare state" due to its more powerful heuristic potential) in the legal field in general

and the post-totalitarian legal consciousness of Ukrainian citizens in particular. The modern idea of social progress in the legal system is based on the postulates of behavioral economics by Daniel Kahneman and Amos Tversky, the deep awareness of the "paradox of consequences" by Max Weber, the traditional glorification of the "invisible hand" by Adam Smith and belief in the cyclical reincarnation of laissez-faire regimes in Europe and "free hands" in the United States of America.

It has been proven that the legal reversal of post-totalitarian Ukraine towards a simplified rational order threatens the degradation of the legal system and law-enforcement practice in Ukraine to the level of discredited ideologues of Soviet "socialist values". Deeper consequences than the deformation of the logic of the legal sphere, the "clientization" of citizens, are revealed at the level of private-law relations, because under the conditions of total dependence of citizens on the state it cannot provide the principle "for everyone as needed" in a view of the ever-present limited resources. Accordingly, the processes of "atomization" of society are unfolding, the lack of preconditions for solidarity interaction makes it impossible for the effective influence of legal norms to regulate access to a limited source of social benefits.

It is concluded that a real (not declarative) departure from the paternalistic (state-guardian) paradigm and the discourse of dominance both in the legal social security framework and general conceptual level is possible only under the condition of full integration of the concept of "market" as a philosophical and legal category into the legal design of Ukraine with the parallel purification of the other concept – the "social state" – from the rudimentary layering of discredited socialist values of Soviet model (when still at the level of mass legal awareness, "social" and "socialist" states are almost identical concepts).

Key words: discourse of dominance, inclusive institutions, Euro-Atlantic integration, neo-paternalism, social security, market economy.

Постановка проблеми. Україна здобула формальну незалежність 1991 р., але зневірюватися в соціалістичних цінностях минулого почала радше лише впродовж минулого десятиліття. В архітектурі радянської соціальності від початку домінував чинник панування й насильства. Домінування принципу й дискурсу панування у правовій системі сучасної України підтверджує живучість реліктів радянського стибу. Характерно, що сама офіційна дата незалежності України відповідає рішенню Верховної Ради УРСР – формальному правовому акту. І лише тогорічний референдум 1 грудня, який конституював український народ як суверен влади, зробив незалежність України основою її міжнародного визнання. На одній чаші терезів – рішення народу, яким він оприявнив свою волю та ствердив статус власної держави, на другій – рішення радянського представницького органу, хоч і правочинного, але суперечливого за своїми соціально-політичними інтересами. Про символічний вибір на користь другого можна сказати хіба що словами з комедії Тита Макція Плавта (Titus Maccius Plautus) «Persa», які з тих пір стали крилатим висловом: *sapienti sat* (розумному достатньо).

Користуючись термінологією авторитетних сучасних дослідників інституцій-

ної теорії, слід ствердити, що принцип панування ознаменував шлях використання екстрактивних, а не інклюзивних інститутів в історії незалежної України [1, с. 607-611]: відбулося переналаштування наявної системи, своєрідна капсуляція, а не створення нових норм, зі збереженням принципу панування у всьому полі соціально-правових інтеракцій. Принагідно слід підкреслити (в контексті євроатлантичних прагнень України): ніщо більш наочно не засвідчує віддаленість української дійсності від європейського формату правової життєдіяльності, ніж домінування принципу й дискурсу панування [6, с. 64]

На жаль, у посттоталітарних суспільствах на кшталт України право все ще хибно сприймають не як гарантію невтручання держави в «життя як таке», а як централізовано вироблений блок команд, зорієнтованих на егалітарні патерналістські пріоритети. Лівий унілатералізм як світоглядна опора в правовій свідомості більшості населення України проявляється й досі, наприклад, у традиційному перебільшенні ролі держави, сакралізації державної власності на землю й природні ресурси, свідоме (підсвідоме) прагнення поставити медіа «на службу народу» тощо. Однак із часом державницький колективізм починає дедалі більше поступатися приват-

ним індивідуалістичним стратегіям: ринок ще й покликаний підтримувати належний рівень соціального оптимізму. Показово, що громадяни Швейцарської Конфедерації (у 2016 р.) й громадяни Фінляндської Республіки (Suomen tasavalta) (у 2018 р.) на національних референдумах відмовилися від отримання «гарантованого державного доходу»: успішні високорозвинені індивіди прагнуть максимізувати свою вигоду. Натомість в Україні освячене Основним Законом державницьке піклування про людей обертається філософією пільг і субсидій, яка провокує хронічне жебрання населення з національного й місцевих бюджетів: як наслідок, триває деградація не лише економічної чи політичної свободи, а й призупинення українського ментального поступу як такого [10, с. 14].

Окреслені в статті питання фрагментарно чи доволі комплексно досліджували Джон Роулз (John Bordley Rawls), Амартія Сен (Amartya Kumar Sen), Тома Пікетті (Thomas Piketty), П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu), Є. Бистрицький, В. Речицький, С. Пролєєв та ін., водночас динамічний характер сучасних змін, зокрема і в правовому регулюванні, актуалізує потребу подальших наукових розробок і осмислення нових концептів у цій сфері досліджень. **Метою** статі є продемонструвати своєрідну діалектичну єдність на позір антагонічних концептів «ринку» й «соціальної держави» в посттоталітарному правовому полі України й траєкторію їх інтеграції й трансформації у правосвідомості громадян України на шляху конституційно закріпленого євроатлантичного курсу.

Виклад основного матеріалу.

У посттоталітарному (пострадянському) світі правовий дизайн усе ще сприймає постання нової ідентичності за процес виховання в якомусь штучно позитивному, зорієнтованому на усереднені колективістичні пріоритети стилі. У радянській системі «вольєра для ручних особин» десятиліттями цінували не ризик, а усталений порядок, передбачуваність, спокій і душевну рівновагу [8, с. 3-4]. Саме про раціональний у своїй основі застій Іван Франко попереджав українську спільноту ще на початку минулого століття. У відомому есеї «Що таке поступ» (1903 р.) [11] він наголошував, що колективістська

(народна) держава має стати не просто авторитарно зверхньою до своїх членів. Така держава опікуватиметься людиною від колиски до смерті й виховуватиме її за сумним універсальним шаблоном. Знаючи раціональні потреби своїх громадян, вона регулюватиме, скільки й чого треба зробити на виробництві, скільки кожен має працювати й скільки відпочивати. Життя в такій державі має бути раціональне й передбачуване, як добре заведений годинник. Всеосяжна сила такої держави ляже страшним тягарем на життя окремої людини. Власна воля й власна думка індивіда щезнуть, бо держава може визнати їх за шкідливі чи непотрібні. Виховання, маючи на меті формування не вільних людей, а клієнтів держави (яка перетвориться на народну тюрму), від початку стане мертвою духовною муштрою. Власне, історія повністю підтвердила передчуття мислителя: радянський тоталітаризм пригнітив усяку хоч трохи вільну творчу діяльність під тягарем раціональних пріоритетів правових норм про комуністичну партію як «керівну й спрямовальну силу суспільства».

У складі національних квазідержавностей УСРР, згодом – УРСР була досягнута гомогенність соціального захисту населення коштом нівеляції регіональних відмінностей, загальнорадянської уніфікації, «зрівнялівки» та клієнт-патрональних відносин між громадянами і державою. За 70 років поступового формування системи імплементації соціальних прав на засадах безкоштовності фінансування соціального забезпечення майже цілком стало ототожнюватися з можливістю отримання все більших соціальних благ від «завжди справедливої» держави, відтак розпад клієнт-патрональних відносин наприкінці 1980-х та початку 1990-х рр. призвів до неготовності більшості громадян до автономного від держави (як основного розподільвача соціальних благ) існування. У зв'язку зі скороченням обсягів соціальних допомог відбулося швидке розчарування в патрональній функції держави, водночас в Україні так само, як і в країнах із завершеною модернізацією, де існує загальна тенденція «приватизації» публічної сфери, громадяни прагнуть до «самовипу» зі сфери соціального забезпечення.

У відповідь держава розширює поле власного адміністративного втручання й сама виступає безпосереднім надавачем соціальних послуг.

У пострадянський період відповідно до розширення сфери державних функцій відбувається і реформування правовідносин: якщо запровадження певного гарантованого мінімального життєзабезпечення громадянина з боку держави призвело до виникнення політики соціального забезпечення, то законодавче обмеження приватновласницького свавілля ознаменувало собою зародження т.зв. «соціального законодавства». Політика соціального забезпечення призводить до того, що держава починає опікуватися наданням послуг; радикальний вияв цієї тенденції мав місце в соціалістичних державах, де під диктатом ідеологічних догм про скасування приватної власності на засоби виробництва вони перетворилися на монопольних надавачів послуг. У соціальній державі акцент робиться не на суспільному багатстві, а на способі його розподілу, сама ж держава здійснює поряд із законодавчою також розподільчо-забезпечувальні функції та безпосередньо адмініструє суб'єктів фінансування соціального забезпечення, виконуючи такі притаманні соціальній державі функції, як надання послуг, доти полишених на приватну ініціативу, здійснення впливу на приватне виробництво (шляхом державних замовлень і регулювання бюджетних витрат) і приватне споживання (шляхом субсидування).

Держава задля «соціального гарантування» розширює поле власного адміністративного втручання в перебіг процесів виробництва, обміну та споживання суспільного продукту й сама виступає безпосереднім надавачем соціальних послуг. Знакової трансформації зазнає центральний феномен соціальної держави – соціальне забезпечення, ідея якого мала на меті забезпечення державою вільних від фактичної залежності людини від людини статусних гарантій. При цьому соціалістична держава ліквідувала приватність у сенсі автономної економічної діяльності, що призвело до конкуренції споживачів соціальних благ, які забезпечують процес відтворення людини (державним забезпеченням різноманітними категоріями

товарів, пенсійним утриманням тощо), відтак соціальні гарантії стали для громадян синонімічними життєзабезпеченню як такому, на рівні повсякденного дискурсу «соціальне гарантування» перероджується в «соціальний захист» як неприватну форму забезпечення умов життя – саме так більшість громадян України розуміють зміст конституційної декларації її як соціальної держави [2, с. 370].

Як зазначає Тома Пікетті (Thomas Piketty), коли йдеться про побудову «соціальної держави», мається на увазі, що колосальний прорив держави вже відбувся: другого такого не станеться – принаймні настільки потужного [5, с. 482]. У XIX ст. уряди задовольнялися виконанням своїх «церемоніальних» функцій. Сьогодні на ті самі функції витрачається трохи менше однієї десятини від національного доходу. Сучасний перерозподіл вибудовується за логікою прав і принципу рівного доступу до певної кількості благ, які вважаються фундаментальними. На відносно абстрактному рівні в різноманітних національних, політичних і філософських традиціях можна знайти обґрунтування для такого підходу, базованого на правах людини. На суто теоретичному рівні можна знайти певний консенсус щодо абстрактних принципів соціальної справедливості. Практики й правила, якими керуються в демократичних дебатах і під час прийняття рішень, відіграють головну роль, як і відносна впливовість та можливість переконання, якими володіють різні соціальні групи. Сучасний перерозподіл, як показують приклади соціальних держав, побудованих заможними країнами в XX ст., базується на сукупності фундаментальних соціальних прав: на освіту, охорону здоров'я, пенсію. У Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії та Швеції дискусії щодо соціальної держави в найближчі десятиліття будуть топитися переважно навколо питань організації, модернізації та консолідації. Якщо не запитувати безперервно, як адаптувати соціальні послуги до потреб громадськості, консенсус щодо підтримки високого рівня оподаткування, а отже, і соціальної держави, не зможе тривати постійно [5, с. 489].

Зміни, які відбулись наприкінці XX – на початку XXI ст.ст. під впливом проце-

сів глобалізації спричинили необхідність реформування соціальної державності, що пов'язано з визначенням нових параметрів соціальних проблем (соціальної структури і соціально-трудова відносин), трансформацією соціальної політики, формуванням інформаційного та інноваційного простору тощо) [4, с. 170]. Загальносвітовою тенденцією, яку можна спостерігати і в Україні, є відхід від концепції патерналістичної соціальної держави, за якої основний тягар по соціальному захисту лежить на державі. Держава відходить від патерналізму, що трактується як матеріальне забезпечення всіх без винятку громадян, які перебувають у скруті, у формі прямих виплат з державного бюджету. Надмірні регуляторні функції держави з погляду прав людини видаються надмірним і свавільним втручанням у приватну автономію. Патерналістські настрої публічної адміністрації, активність і втручання якої розглядаються а priori як загальне благо, мають негативні наслідки для національної економіки, незадовільний стан соціального захисту зумовлений значною мірою необгрунтованим втручанням держави в економічні процеси, що породжує неефективність публічної адміністрації загалом [7, с. 6].

В Україні наразі можна спостерігати зародження неопатерналістичної держави, в умовах якої соціальна функція здійснюється шляхом більш широкого застосування і з розширенням методів реалізації соціальної політики, в основі яких попередження соціальних ризиків. Така держава покликана максимально стимулювати трудову активність працездатних громадян, а при забезпеченні пенсіонерів і безробітних субсидіарно вирішувати ці проблеми як державою, так і недержавними громадськими структурами. Саме нормативне закріплення принципу особистої відповідальності за своє матеріальне забезпечення у випадку старості та втрати працездатності буде визначальним при формуванні нової парадигми країни соціального добробуту. Держава за таких умов модифікується із забезпечувача соціального захисту на гаранта соціального захисту, регулятора й організатора ефективного функціонування соціального захисту громадян [12, с. 111-112].

Сьогодні українське правове поле перебуває під впливом і північноамериканської, і європейської правових концепцій соціального прогресу (принаймні є підстави говорити про серйозну конкуренцію зовнішніх і внутрішніх чинників у цій сфері). Якщо північноамериканську модель можна викласти короткою формулою: свобода визначає обсяг демократії в політичній, а ринку – в економічній системі, то європейська модель, до якої прагне Україна, інша: парламентська демократія покликана визначати загальний обсяг допустимої в суспільстві політичної й економічної свободи. Звідси не дивно, що пострадянська Україна в переліку «найвищих соціальних цінностей» (ст. 3 Основного Закону) не передбачає категорій свободи народу, індивідуалізму, ринку й приватної власності. На жаль, як констатує В. Речицький, суспільний договір України не стимулює належно правовими засобами індивідуальної творчості, ризикового бізнесу й ринкової економіки загалом, ставлячись до них хіба що терпимо, а до капіталізму – вульгарно-матеріалістично (не за означенням Йозефа Шумпетера [14] й Деніела Бела [13]), тому альтруїзм і самообмеження в умовах євроатлантичного процвітання сприймається недовірливо. Оскільки Україна тепер має офіційний статус кандидата на членство в Євросоюзі, суспільний договір в Україні повинен не забувати про те, що основним політико-правовим гаслом ЄС завжди була й далі є *ринкова економіка, де можна змагатися* [9, с. 13], а воно неспроможне без системної, законодавчо підтвердженої довіри до людини-власника, аксіоматичної непорушності приватного володіння незалежно від його масштабів, невтручання держави в царину приватного (privacy), адже, як свідчить сучасна антропологія, людська гідність, як і права людини загалом, походять не так із досконалої моралі, успішного виховання чи правильних політичних гасел, як із права приватної власності, елементарних ринкових звичок, особистого володіння значущими можливостями й речами, тому навіть найпримхливіші ментальні та поведінкові настанови людини мають охоронятися на найвищому правовому рівні [8, с. 10].

На жаль, посттоталітарна свідомість шкодить ірраціональному потенціалу грома-

дянського суспільства, ігноруючи висновок Фридриха Гаєка (який наскрізною ниткою проходить крізь більшість його праць), що, власне, ефект верховенства права виникає завдяки використанню абстрактних норм, що народжуються й еволюціонують спонтанно, тобто за тими ж правилами, що й судовий прецедент, а не штучно вироблені статутні норми (цим часто пояснюють причину, що тоталітаризм не зміг прижитися саме в країнах англосаксонського права). Натомість ідея «зрівнялівки» досі по інерції продовжує існувати на рівні масової свідомості в Україні, будучи далекою від ідеї рівності на Заході, яка має фундаментальне відображення в праві. Так, у Вірджинській декларації прав 1776 р. йшлося про органічне право кожного «втішатися життям і свободою, засобами набування й посідання власності, а також пошуками щастя й безпеки» [3].

Висновки. Очевидний інфантилізм радянського й пострадянського розуміння органічних законів соціального й правового

поступу серйозно гальмує цивілізаційне відродження України. Із позицій конструювання ефективних правових парадигм відмова від антиринкових ілюзій означає покладання радше на вільний ринок, аніж оновлене бюрократичне управління, для реалізації європейських цінностей ліберальної правової культури. Очевидно, справжній розвиток України може здійснитися за умов глибокої концептуальної правової перебудови нормативно-правового корпусу як правового гаранта ринку, а ринок як основний об'єкт захисту (зокрема, на рівні Конституції) має суттєво вплинути на дизайн основних прав людини. Аксиоматичність пріоритетності соціальної політики на сьогодні виступає фактором самого існування сучасної Української держави, оскільки має двовекторний характер: по-перше, людський потенціал був і залишається головним чинником будь-якого суспільства, по-друге, такий розвиток можливий лише в умовах відсутності або мінімізації ризику соціальних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. К.: «Наш формат», 2022. 960 с.
2. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р., Кобець Р. Національна ідентичність і громадянське суспільство. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2015. 452 с.
3. Вірджинська декларація прав. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=946555657> (дата звернення: 20.06.2024).
4. Головащенко О. С. Соціальна правова держава в умовах європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. Вип. 14. Х., 2007. С. 167–173.
5. Пікетті Тома. Капітал у ХХІ столітті. Пер. з англійської Наталії Палій. К.: Наш Формат, 2016. 696 с.
6. Пролєєв С. В., Зимовець Р. В., Кобець Р. В. Дискурси у глобальному світі: колективна монографія. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 276 с.
7. Публічне урядування, права людини і демократія: регіональний зріз євроінтеграції: монографія. За заг. ред. М. В. Савчина. Ужгород: вид-во УжНУ «Говерла», 2015. 320 с.
8. Речицький В. Ірраціональний конституціоналізм. *Критика*. Рік XXV. Число 3-4 (281-282). Березень-квітень, 2021. С. 2-11.
9. Речицький В. Конституція України: суспільний договір у випробуваннях війни. *Критика*. Рік XXVII. Число 7-8 (309-310). Липень-серпень, 2023. С. 10-22.
10. Речицький В. Парадокс наслідків Макса Вебера в контексті українського конституціоналізму. *Критика*. Рік XXVI. Число 9-10 (299-300). Вересень-жовтень, 2022. С. 6-17.
11. Франко І. Я. Що таке поступ? Нью-Йорк, 1917. 63 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12272/file.pdf> (дата звернення: 20.06.2024).
12. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія. К.: Ніка-Центр, 2016. 680 с.
13. Daniel Bell. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books, 1997. 399 p.
14. Joseph Alois Schumpeter. *Can Capitalism Survive?* New York: Martino Fine Books. 108 p.